

Сайбекова Назира Усенқызының
«6D020500 –Филология» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін орындалған «Грамматологиялық парадигма:
А.Байтұрсынұлы және қазақ жазу үлгісінің қалыптасуы» атты
диссертациялық жұмысына
АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Көрнекті қазақ ғалымы, ұлт ұстазы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің негізгі салалары туралы алғаш қалам тартқан ғалым. А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің теориялық және практикалық тұрғыдан негізін қалап, қазақ тіл білімінің арқауы саналатын грамматикалық құрылымның, ондағы категориялардың нақты ғылыми жүйесін жасаған, дыбыс жүйесінің басты ерекшеліктерін айқындап, сөз қабаттарының сипатын белгілеген. А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің метатілін қалыптастырған.

X-XI ғасырлардан бастап қолданыста болған араб жазуы түркі халықтары тілдерінің ерекшеліктеріне сәйкестендірілмей, арабтарда қалай қолданылса, сол қалпында өзгеріссіз түркі тілдерінде де қолданылды. Ғасырлар бойы түркі халықтарының мәдени-рухани жағынан өркендеуіне негіз болған, ислам дінінің ілгерілей енуінің де басты тұғырына айналған араб жазуы екенінде шүбә болмасқа керек.

Қазақ жұртында П. Мелиоранский, А.В.Ильминский т.б. миссионерлер бастаған оқу жұмыстары жүргізілгені белгілі. Қазақ тілінің грамматикалық құрылысы туралы алғашқы мәліметтер Н.И.Ильминскийдің «Материалы к изучению киргиз-казахского наречия» деген еңбегінде кездеседі. Кейін М.А.Терентьевтің «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская» (1875), П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» (1894, 1897), В.В.Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка» (1897), т.б. еңбектер жарық көрді. Қазақ тілін таныстыру мақсатын көздегендіктен бұл еңбектерде белгілі бір категориялардың сырын ашу, оның ерекшеліктерін анықтау жағы қарастырылмаған. Олар негізінен қазақ тілінің заңдылықтарын, ерекшеліктерін орыс тілімен салыстырып, сол тілдің негізінде түсіндіруге тырысты. Сондай-ақ, А.Е.Алекторовтың «Краткий казахско-русский словарь», 1891; «Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана», 1869; Т.Бокин «Русско-киргизский словарь», 1913; Н.И. Ильминский «Материалы к изучению киргиз-казахского наречия», 1861, т.б. еңбектері бар. Бұл туралы жазылған ғылыми зерттеулер бар (Ақымбек С., Иманқұлова С.). Сондықтан зерттеуімізде бұл мәселелерге терең талдау жасамаймыз.

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы А.Байтұрсынұлының есімімен тікелей байланысты. Қазақтың ұлттық ғылым тілі мен жазу үлгісінің дамып, қалыптасу кезеңі ғалым еңбектерімен, оның ғылыми-педагогикалық,

ағартушылық және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметімен тығыз байланысты.

Қазақ тіл біліміндегі грамматология ғылымының негізін қалаған - Ахмет Байтұрсынұлы. Қазақтың өзінің төл жазуын алғаш рет жәдидшілдік, усул жәдид –төте оқу жолы негізінде негізін алғаш рет қалаған лингвист ғалым.

Қазақ әліпбиі – қазақ тілі әріптерінің жүйелі тізбегі, қазақ халқының мәдени өмірінде басқа да түркі халықтарымен бірге пайдаланып келген әр түрлі әріп таңбаларынан тұратын дыбыстық жазу жүйесі. А.Байтұрсынұлының «Әліппе» оқу құралы нағыз грамматологиялық бағытта жазылған еңбек, онда қазақ тілінде 24 дыбыс, оның ішінде 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жарты дауысты бар деп беріледі. Дыбыстар дауысты, дауыссыз һәм жарты дауысты болады деп көрсетіледі.

А.Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралында» (қазақша әліппе) буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекші, жіңішкелік белгісі, харіп секілді терминдер берілген. 1914-1915 жылдары және одан кейінгі жылдары 1928 жылға дейін бірнеше рет басылған «Тіл құрал» оқулықтары (қазақ тілінің сарфы) - қазіргі таңдағы қазақ тіл біліміндегі зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ сияқты терминдердің негізін қалаған оқу құралы.

Аталған оқу құралында А. Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Жұрт баласын әуелі ауыз тілінде оқытып, ауыз тілінде жазу сызу үйретіп, ауыз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Бізде тіліміз бұзылмай сақталуын өзгелерше тілесек, әуелі ауыз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс. Қазірдің бастауыш мектебінде басқа тілдермен қатар қазақ тілінің оқу харпы да үйретілу керек. Үш жылдық бастауыш мектеп оқытуға шамалап қазақ тілінің оқу жазу харпін біліп, балаларға оқытуға ыңғайлы осы «Тіл – құрал» деген кітапшаларды шығарудамыз».

Сол кездің өзінде А. Байтұрсынұлы, ең алдымен, адам ана тілінде білім алу керек, ана тілін меңгерген соң басқа тілді үйренуге қарай ойысу керек деген пікірде болғандығын байқауымызға болады. Байтұрсынұлы әліпбиі 1912 жылдан бастап қазақ-орыс мектептерінде, мұсылман медреселерінде қолданыс тапты. Қазіргі таңда төте жазу үлгісі көптеген халықтың жазу үлгісі болып табылады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады.

Байтұрсынұлы қазақ тілінің тазалығын сақтау, жазба тілдің грамматикалық құрылымын қалыптастыру үшін іргелі ғылыми жұмыс жазды. Өзі жазған «Өмірбаянында» (1929): «...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халық тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым» - деді.

Зерттеудің нысаны: қазақ грамматологиясының негізін қалаған А.Байтұрсынұлының қазақ жазуына, қазақ тілі емлесіне қатысты ғылым және практикалық еңбектері мен қазақ жазуына қатысты грамматологиялық деректер мен ғылыми зерттеулер.

Зерттеу пәні: А.Байтұрсынұлы және қазақ грамматологиясы.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында талдау, жинақтау, сипаттау, когнитивтік, салыстыру және түсіндірмелі әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізіне қазіргі шетелдік және қазақ тіл біліміндегі грамматологияға қатысты ғылыми-теориялық зерттеулер, пікір-көзқарастар, тұжырымдар алынады. Жазу және грамматология туралы шетелдік зерттеуші ғалымдардың В.А.Истриннің «Возникновение и развитие письма» (М., 1965); «Развитие письма» (М., 1961); Д. Дирингердің «Алфавит» (М., 1963), И.Фридрихтің «История письма» (М.,1979); Жак Дерриданьң «Грамматология жөнінде» (Of Grammatology, 1967), И.Е.Гельбтің «Опыт изучения письма» (Gelb I.J. A study of writing: the foundations of grammatology, 1952) т.б. еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар басты назарда болады.

Отандық зерттеуші ғалымдар: А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М. Балақаев, Р.Сыздықова, Ә.Жүнісбек, Ө.Әбдиманұлы, А.Ісімақова, М.Жүсіпұлы, Н.Уәлиев, А.Салқынбай, О.Жұбаева, С. Иманқұлова, Қ.Күдеринованың еңбектеріндегі грамматологияға қатысты ғылыми тұжырымдар мен пікірлер негізге алынады.

Зерттеудің мақсаты: рухани мәдениеттегі қазақ жазуының маңыздылығын негіздей отырып, қазақ тіл білімінің негізін қалаған, оның бастауында тұрған А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі грамматологиялық теорияны талдап, ондағы ғылыми қағидалар мен практикалық тұжырымдарды жүйелеп, саралап, А.Байтұрсынұлының қазақ грамматологиясының негізін қалаушы ретіндегі рөлін көрсету, қазақ грамматологиясының негізгі ерекшеліктері мен басты қағидаларын талдау, қазіргі латынәліпбилі қазақ жазуының сипатын көрсету.

Зерттеудің міндеттері:

- А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі грамматологиялық қағидаларды жүйелеу;
- А.Байтұрсынұлының қазақ жазу үлгісінің қалыптасуына қосқан еңбектерінің сонылығын дәйектеу;
- А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі қазақ жазуы мен грамматологиясына тән басты ерекшеліктерді сипаттау;
- қазақ жазу үлгісінің қалыптасу тарихын зерделеу;
- «Төте жазудың» сөйлеу тілін таңбалаудағы маңызын айқындау;
- А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық емлелердің мәнін зерттеу;
- қазақ грамматологиясының басты ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан негіздеп, қазіргі бекітілген латыннегізді «Әліпби» мен «Емленің» сипатына ғылыми талдау жасау;

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертацияның жаңа пайымдаулары төмендегідей нәтижелерден байқалады:

- Қазақ тіл білімінде грамматология ғылымының негізін қалаған және қалыптастырған А.Байтұрсынұлы деп танылады;

- А. Байтұрсынұлы еңбектерінде алғаш рет грамматологияның негізгі метатілі жасалды және сараланды, дыбыс мен әріп, графема мен фонема, әр әріптің жазылу емшелері туралы тұңғыш ғылыми тұжырымдар жасалды;

-А.Байтұрсынұлы ұсынған араб әріптері негізінде жасалған төте жазу – қазақ тілінің төл табиғатына жақын жазу ретінде танылады. Бұл жазудың негізгі ғылыми теориясын «Әліпбиінде» келтіру арқылы ғалым тіліміздегі жазудың дыбыстық жазу болатыны туралы тұжырымын дәлелдеді;

-А.Байтұрсынұлы түзген емле тәртібі – қазақ грамматологиясы тарихындағы тұңғыш төл емле саналады.

-А.Байтұрсынұлының зерттеулерінде орфография мен орфоэпияның ерекшеліктері санамаланып, жазылу мен айтылудың басты ерекшеліктері тұңғыш рет қағида ретінде ұсынылды.

- төл дыбыстардың жіктелімін ғылыми-теориялық және практикалық тұрғыдан дұрыс көрсетіп, олардың арасындағы үндестік пен гармонияны, дыбыстардың бір-біріне ықпалдасуын ғылыми талдады;

-А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің грамматологиясы бойынша негізгі теориялық тұғыр қалыптастырушы көшбасшы екені дәлелденді.

Жұмыстың теориялық маңызы:

Диссертациялық жұмыста қол жеткізген ғылыми нәтижелер А.Байтұрсынұлының грамматологиялық еңбектеріне деген жаңа ғылыми көзқарастың жетекші болуына жол ашады. А.Байтұрсынұлы тек төте жазудың авторы ретінде ғана қарастырылмай, жалпы қазақ грамматологиясының негізін қалаған, грамматологиялық ілімді қалыптастырған көшбасшы ретінде танылады. Ғалым тұңғыш рет грамматологиялық терминдерді жасаған және қолданған, қалыптастырған деп танылады. А.Байтұрсынұлы жасаған қазақ тіліндегі дыбыс пен әріптің табиғаты туралы қағидалар мен дыбыстардың жазылу үлгісі, сөздердің және грамматикалық формалардың жазылу сипаты туралы емшелер күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін сақтайды. Қазіргі таңда латынәліпбилі қазақ жазуына көшу кезеңінде А.Байтұрсынұлы жасаған грамматологиялық теория үлкен ғылыми маңызға ие. Сондықтан А.Байтұрсынұлы жасаған төл тіліміздің грамматологиялық теориясын қайтадан терең зерделеу өзінің өзектілігін, зәрулігін анық аңғартады. А.Байтұрсынұлы еңбектерін талдау барысында түйілген ойлар мен пікірлер, болжамдар, қорытындылар А.Байтұрсынұлына байланысты пәндерді оқытуда, оқыту әдістемесі теориясын оқытуда мол ғылыми-практикалық деректер береді. Зерттеудің теориялық нәтижелерін қазақ тіл білімі мамандарына қажетті оқу құралдарын жазу барысында пайдалануға болады.

Жұмыстың практикалық маңызы: Ғалым принциптерінің негізінде қазақ жазу үлгісінің айтылымға жақын болуы жатқанын анық аңғарамыз. Мұның өзі қазіргі тілімізге молынан кіріп отырған жаңа атаулар мен кей

термин сөздерді бейімдеп алуға мүмкіндік береді, осы ретте жұмыстың үлкен практикалық маңызы бар деп есептейміз.

Зерттеу материалдарын жоғары оқу орындарында «А.Байтұрсынұлы тағылымы және ұлттық ғылым» пәнінен дәріс, семинар сабақтарында, өздік жұмыстарда, аудиториядан тыс іс-шараларда, үйірме, секцияларда, қазақ тілі мұғалімдерінің білім жетілдіру курстарында пайдалануға болады.

Диссертанттың жүргізген зерттеу нәтижелерінің қорытындысы А.Байтұрсынұлына қатысты пәндердің жаңаша зерттелуіне тірек бола алады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

-А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі грамматологиялық қағидалар жүйеленіп, ғалымның қазақ грамматологиясының негізін қалаушы ретіндегі рөлі анықталды;

-А.Байтұрсынұлының қазақ жазу үлгісінің қалыптасуына қосқан еңбегі тек «Төте жазуды» жазуы ғана емес, ең алдымен қазақ грамматологиясындағы басты ерекшелікті анықтап, дыбыс пен әріп табиғатын ашып, қазақ жазуының басты сипатын талдап көрсетеуі;

-А.Байтұрсынұлы еңбектерінде қазақ грамматологиясының негізгі метатілі қалыптасты, алғашқы терминдер жасалып, олардың анықтамасы берілді.

- қазақ жазу үлгісінің қалыптасуының өзіндік тарихы бар, ХХ ғасырда қазақ жазуының бірнеше рет өзгеруінің саяси және қоғамдық себептері бар, сондықтан жазудың бір ғасырда бірнеше рет алмасуына ғылыми тұрғыдан баға берілуі тиіс;

- «Төте жазудың» сөйлеу тілін таңбалаудағы маңызы ғылыми тұрғыдан айқындалады;

-А.Байтұрсынұлы зерттеулерінде орфографиялық және орфоэпиялық тұрғыдан сөздердің жазылу ерекшелігі ғылыми тұрғыдан талданған, алғаш рет ана тіліміздің сауатты төл емлесі жасалған;

-А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық емшелердің мәні ашылған;

-Ғалым зерттеулері қазіргі таңда жаңадан бекітілген латынәліпбилі «Әліпби» мен «Емленің» басты теориялық тұғыры ретінде алынуы тиіс;

Зерттеу нәтижелерін сыннан өткізу мен ендіру: Диссертациялық зерттеудің мазмұны мен негізгі нәтижелері 16 ғылыми мақалада көрініс тапты, соның ішінде ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған филология сериясы бойынша диссертациялардың негізгі қорытындысын жариялауға арналған «ҚазҰУ Хабаршысы» журналында –3, «ҚазҰПУ Хабаршысы» журналында –1, халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген шетелдік журналда жарияланған ғылыми мақала –1, халықаралық ғылыми конференция материалдарының арнайы жинақтарында –10 (оның ішінде 3 шетелдік баспада жарық көрді), республикалық ғылыми-практикалық конференцияда –1 ғылыми мақала жарияланды.

«Жазу әлемдік өркениет бесігі». Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Хабаршы» журналы, № 6 (164) 2016. 72-78 бб. ККСОН ҚР Білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы;

«А.Байтұрсынұлы еңбегіндегі дауысты дыбыстар жіктелімі». Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Хабаршы» № 2 (170) 2018 ж. 137-142 бб. Филология сериясы;

«The similarities of graphemes in Kazakh and Turkish languages». Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Хабаршы». № 1 (173) 2019 ж. 78-82 бб. Филология сериясы;

«The importance of A.Baitursynuly's alphabet». Абай атындағы ҚазҰПУ «Хабаршы» журналы № 3 (61) 2017. 96-100 бб. «Филология» ғылымдары сериясы;

«A.Baitursynuly and formation of Kazakh writing». Opcion (ISSN10121587-Venezuela-Scopus), журналы №85 (2018), 739-744 бб.;

«А. Байтұрсынұлы жасаған әліпбидің негізділігі». 2017 ж. 15 наурыз, 164-168 бб. Тіл білімі институты, «Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция;

«А.Байтұрсынұлы және қазақ жазу үлгісі». М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 2017 жылы 31 наурыз, 65-70 бб. «Жаһандану жағдайындағы және білім беру жүйесіндегі Ғ.Мүсіреповтің шығармашылығы» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция;

«А.Байтұрсынұлы және қазақ жазуы». Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017 ж. 10-13 сәуір, студенттер мен жас ғалымдардың «ФАРАБИ ӘЛЕМІ» атты халықаралық ғылыми конференция;

«А.Байтұрсынұлы төте жазуының сөйлеу тілін таңбалаудағы маңыздылығы». Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған «Қазіргі қазақ тілі өркениет бәсекесінде: зерттеу парадигмалары және оқытудың мобильді технологиялары» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн конференция (2017 жыл 28-29 сәуір), 340-343 бб.;

«A.Baitursynuly – an individual personality in the history of Turkic language». 11-14 мамырда 2017 ж., 311-315 бб. Әлеуметтік ғылымдар бойынша Өл-Фарабидің 1-ші халықаралық конференция (Турция, Газиантеп);

«А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі фонеманың функционалды сипаты». М.Т.Томановтың туғанына 85 жыл толуына арналған «Қазақ тілі тарихы және рухани жаңғыру негіздері» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция (03.11.2017ж.), 177-181 бб.;

«А.Байтұрсынұлының төте жазуындағы фонеманың функционалды-грамматикалық ерекшелігі». «Рухани жаңғыру –Алаштың асыл мұраты: Тіл-Жазу-Мәдениет» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция (22.12.2017ж.), 148-152 бб.

«Қазақ жазу үлгісінің қалыптасуы». Рухани жаңғыру және тіл білімі мәселелері, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор М.С.Серғалиевтің 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция (16 наурыз, 2018ж.), 354-357 бб.

«А.Байтұрсынұлы еңбегіндегі дауыссыз дыбыстар жіктелімі». «ҰЛЫ ДАЛА» III-ші гуманитарлық ғылымдар форумының материалдары. 2018, 396-406 бб..

Methodical importance of A. Baitursynuly's work «Bayanshy». 9-11 қараша, 2018 ж., 44 бб. Анкара, Түркия, III Халықаралық әл-Фараби әлеуметтік ғылымдар конференциясы;

«А. Байтұрсынұлының «Қазақша алифбасындағы» төл дыбыстар табиғаты». 31 наурыз, 2019 ж. Переяслав-Хмельницкий, «Еуропа мен Азия елдеріндегі заманауи ғылымның даму проблемалары мен келешегі» атты XIV Халықаралық ғылыми-практикалық интернет-конференция.

Зерттеу жұмысының құрылымы: Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тарау мен қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.